

ההשכיח עם ישראל את החשמונאים בימי הביניים?

דוד פלוסר

גדליהו אלון המנוח הקדיש מאמר לשאלה אם השכיחו חז"ל את זכרם של בית חשמונאי בתקופה העתיקה.¹ הוא מתגונן מפני המשפט הקדום שהיה נפוץ בזמנו ולפיו כמעט אבד זכרם של ימי בית חשמונאי וגבורתם בתקופת חז"ל ונצחונותיהם גומדו ל'פכים קטנים' של נסים ונפלאות.² תפקידו של מחקרנו הנוכחי הוא קל יותר; אנחנו באים לטעון שבימי הביניים נתחזקה בישראל הערצת גבורת יהודה המכבי ואחיו ועלתה אף על המשתמע מדברי חז"ל, וזאת הן עקב השפעה מבחוץ והן מתוך התפתחות פנימית של גישת עמנו אל עברו; כך השמן המפורסם³ נשאר גם בימי הביניים מוטיב משני שבא בעיקרו של דבר להסביר את התהוות חג החנוכה.

חג החנוכה

מכל התאריכים הנזכרים במגילת תענית⁴ נשארו עד היום בתוקפם רק ימי פורים וחנוכה.⁵ מעמדו של חג הפורים מבוסס, שהרי זוכרים בו מאורע מימי המקרא, ולזכרו של חג זה מוקדשת מגילת אסתר, אחד מספרי התנ"ך. לעומת זאת בחנוכה זוכרים מאורע שאירע לאחר הפסקת הנבואה, ולכן המאורע אינו נזכר בתנ"ך, ושום ספר במקרא לא יכול היה להיות מיועד לו. מגילת אנטיוכוס הארמית, שעליה עוד נייחד את הדיבור, לא יכלה כמוכן למלא את התפקיד המקביל למגילת אסתר, ולו בשל תוכנה הירוד.⁶ לדעתם של חכמי ישראל בארצם, רק הספרים שנתחברו בעברית (או בארמית) בתקופת הנבואה, שנסתיימה בראשית ימי בית שני, יכולים היו להיכלל בין כתבי הקודש.⁷ זאת הסיבה העיקרית לאבדן המקור העברי של ספר חשמונאים א, אף-על-פי שאב

- 1 ג' אלון, 'ההשכיחה האומה וחכמיה את החשמונאים?', הנ"ל, מחקרים בתולדות ישראל, א, תל-אביב תשל"ח, עמ' 25-15. במאמר זה גם הניח אלון יסוד למחקר הנוכחי, ועיין שם, עמ' 24-25.
- 2 שם, עמ' 15. לעניין ראשיתו של מרד החשמונאים הקדשתי שני מחקרים: 'הרוגי מצדה בעיניהם ובעיני בני דורם', א' אופנהיימר, י' גפני, מ' שטרן (עורכים), 'יהודים ויהדות בימי בית שני: מחקרים לכבודו של שמואל ספראי, ירושלים תשנ"ג, עמ' 145-116; וכן 'מאי חנוכה?', מחקר שיראה אור בקובץ לזכרו של מנחם שטרן ז"ל.
- 3 בבלי, שבת כא ע"ב.
- 4 על מגילת תענית עיין: H. Lichtenstein, 'Die Fastenrolle', *HUCA*, VIII-IX (1931-1932), pp. 257-351.
- 5 חשיבות מיוחדת בנדרן נודעת לעבודותיה של ורד נעם; עיין: ו' נעם, 'לנוסחיו של ה"סכוליון" במגילת תענית', תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 99-55; הנ"ל, 'הסכוליון ומגילת תענית', עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"א. תודתי נתונה לה על שהעמידה לרשותי עבודה זו.
- 6 בבלי, ראש השנה יט ע"ב.
- 7 מהדורה ביקורתית של הנוסח הארמי המקורי של מגילת אנטיוכוס ותרגום עברי של המהדירה ראה: מ"צ קדרי, בראילן, א (תשכ"ג), עמ' 81-105. מראי-מקומות בחיבור זה יובאו להלן על-פי מהדורה זו. קדרי פרסם דיון בלשונו של אותו חיבור שם, ב (תשכ"ב), עמ' 178-214.
- 7 השווה: יוסף בן-מתתיהו, נגד אפיון, א, 40-41. ועל כן עיין: א"א אורבך, חז"ל: פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 502-503.

חנוכייה מאבן
(אבניזון, המאה
ה"ב?)

הכנסייה אוריגנס (מת 253 לספירה) עוד העיר על קיומו. אשר למקורות התלמודיים, עניינם לא היה כידוע לשמש מקור להיסטוריה של עם ישראל, ואפילו על המלחמה הגדולה ברומא לא היינו יודעים הרבה בלי יוסף בן-מתתיהו וכמה מקורות נכריים. הספרות התלמודית אינה ספר היסטוריה של עם ישראל, אולם אפילו בה שומעים דברי שבח על גיבורי המכבים, עד ששליטי שושלת המכבים פגעו במה שנראה חיוני בעיני כלל ישראל וחכמיו ונהיו צדוקים.⁸ לא נדון כאן בפרוטרוט במה שסיפרו חז"ל על בית חשמונאי ומלחמותיו; נעמוד רק על מה שהם הורישו כעניין זה ליהודי ימי-הביניים. כן נתבונן בדרכים שבהם פיתחו היהודים בימי-הביניים מורשת זו תוך שהם מסתייעים במקורות לועזיים.

בשעת הדלקת נרות חנוכה אין מזכירים כידוע את נס פך השמן, וכן אין מקום לנס זה בפסקה המציינת את החנוכה בכל התפילות של ימי החג והפוחתת במילים: 'בימי מתתיהו בן יוחנן...'. בנוסחתה של אותה פסקה שנשתמרה במסכת סופרים⁹ אין מסבירים את משמעותם ההיסטורית של

8 גם ההיסטוריון הרומי טקיטוס, אשר בשום פנים לא היה אוהב ישראל, ראה בתקופת בית חשמונאי המאוחרת ניוון לרעה. עיין: Tacitus, *Historiae*, V 8, 3; בתוך: M. Stern *Greek and Latin Authors on Jews and* Judaism, II, Jerusalem 1980, pp. 21, 28, 48. שטרן משווה בצדק את דברי טקיטוס עם דברי מגילות קומראן באותו עניין. עיין גם ד' פלוסר, 'מלכות רומא בעיני החשמונאים ובראי האיסיים', ציון. מח (תשמ"ג), עמ' 176-141.

9 עיין: מסכת סופרים כ, ו (מהדורת היגר, עמ' 346). ושם נאמר: 'ואומרים בהודיה: "וכניסי פלאות ותשועות כהניך אשר עשית בימי מתתיהו בן יוחנן כהן גדול חשמונאי ובניו, כן עשה עמנו ה' אלהי אבותינו ניסים ונפלאות, ונודה לשמך לנצח. כרוך אתה ה' הטוב". נראה שגרסה זו היא שכאה בנוסח ארץ-ישראל בברכת ההודיה במקום כל הקטע הפותח במילים 'על הנסים'. ואותו הדין חל כנראה גם על פורים: 'וניסי מרדכי ואסתר מזכירין אותן בהודיה' (מסכת סופרים, שם). בסידור סעדיה גאון נאמר כי היו שהוסיפו בחנוכה על הנוסח הרגיל את המשפט: 'כשם שעשית נסין לראשונים, כך תעשה לאחרונים ותושיענו בימים האילו כבימים ההם, ועל כולם'. סדור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודזון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א, עמ' רנו. ועיין הערתו החשובה של אבודרהם,

נסי הפלאות שעשה ה' בימי מתתיהו בן יוחנן כהן גדול חשמונאי ובניו. בנוסחה החלופית, המקובלת היום על כלל ישראל, מדובר על גבורתם של החשמונאים במלחמתם נגד מלכות יוון הרשעה, ונזכרות אף גזרותיה של מלכות זו. הכול נאמר שט ברוחו של ספר חשמונאים א, ונוצר הרשם שהפסקה סוגגנה כדי לגבש כעין תמצית של המשמעות ההיסטורית החיובית של ימי המכבים. לצערנו הרב אי-אפשר לדעת באילו נסיבות ובאיזו תקופה נתחברה הפסקה, אולם דווקא היא ייצגה למעשה את מסר החנוכה בימי-הביניים.

יוחנן כהן גדול

הפסקה הנאמרת כיום בחנוכה איננה יוצאת דופן ברוחה. יש הסוברים שאפילו יוחנן הורקנוס, שבסוף ימיו פנה עורף לחכמים, נזכר באופן חיובי מאוד בתרגום המיוחס ליוחנן לדברים לג, יא. שם, בסיום ברכת לוי, אומר משה: 'ומשנאיו מן יקומון', ובתרגום המיוחס ליוחנן גורסים: 'ולא יהי למסנאוי דיוחנן כהנא רבא רגל למקום'.¹⁰ כבר אברהם גייגר הניח שיוחנן הכהן הגדול הנזכר בתרגום הוא יוחנן הורקנוס מבית חשמונאי;¹¹ יש המקבלים השערה זו, ויש השוללים אותה.¹² קשה מאוד לקבל את ההנחה שיוחנן הורקנוס נזכר בשבח כזה בתרגום לתורה המיוחס ליוחנן, שהוא מאוחר, והחומר המשולב בו, ואשר אינו מצוי במסורת התרגום הארמי, נובע ממקורות שהם בעצמם מאוחרים.¹³ ועם זאת אפשר ש'יוחנן כהנא רבא' הנזכר בתרגום המיוחס ליוחנן לדברים לג, יא הוא אכן יוחנן הורקנוס מבית חשמונאי, שהרי אותו פסוק נדרש במדרש על נצחונם של בני חשמונאי על מלכות יוון. מסתבר שלתוך התרגום המיוחס ליוחנן נתגלגל במקרה זה רסיס של אותו מדרש, וזאת בנוסח שטרם נתגלה במקום אחר.

המדרש עצמו¹⁴ כולל בתוכו את דברי רבי יוחנן, שדרש את ירמיה ה, ו על ארבע מלכויות.¹⁵ וכך דרש רבי יוחנן את הפסוק: 'על כן הכם אריה מיער' זה בבל; 'זאב ערבות ישדרם' זה מדי ופרס; 'נמר שוקד' זה יוון; 'כל היוצא מהנה יטרף' זה אדום, ואין אדום אלא רומי. רבי יוחנן מזווג כמובן את

10 'פירוש הברכות והתפילות' ירושלים תשכ"ג, עמ' רכ. וכן עיין: פירוש התפילות והברכות לרבינו יהודה ב"ר יקר, ב, ירושלים תשל"ט, עמ' ה, והערה 43 שם; מחזור ויטרי, ירושלים תשכ"ג, עמ' 68, 198-199 וההערה שם. הוספה כגון זו נמצאת גם בנוסחים אחרים רבים, כגון בנוסח האיטלקי, התימני והפרסי וכו', ולמרות זאת מסתבר שזו הוספה משנית והיא נספחה על הנוסח ה'בבלי' כהד לנוסח שבמסכת סופרים, והדבר צריך עיון. ועיין הערתו החשובה של ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 405. לשם הבהרה נביא לבסוף את כל דברי סיום הפסקה אצל רס"ג (שם): 'ויש מוסיפים בו: וקבעו שמנות ימים הלל והודאה לשמך, כשם שעשית נסין לראשונים כן תעשה לאחרונים ותושיענו בימים האילו כבימים ההם. ועל כולם'. מכאן מסתבר שלא רק המשפט הפותח במילים 'כשם' אלא אף המילים האחרונות של הנוסח הרגיל ('ויקבעו... הגבול') הן הוספה משנית. עיין: תרגום יונתן בן עוזיאל על התורה, ב, מהדורת ד' רידר, עמ' 157 (תרגום עברי עם הערה), עמ' 306 (הנוסח הארמי).

11 א' גייגר, המקרא ותרגומיו, ירושלים תשל"ל, עמ' 314 (הנוסח העברי).

12 עיין: א' שנאן, תרגום ואגדה בו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 194-195. על המקבלים את השערתו של גייגר יש להוסיף: E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.-A.D. 135)*, I, revised and edited by G. Vermes & F. Millar, Edinburgh 1973, p. 215, n. 33. ועל השוללים זיהוי זה יש להוסיף: L. Ginzberg, *The Legends of the Jews*, VI, Philadelphia 1946, p. 156, n. 925.

13 למרות זאת אין לשלול את האפשרות ששבחו של יוחנן הורקנוס מופיע בתרגום המיוחס ליוחנן לתורה.

14 עיין: בראשית רבה צט, ב (מהדורת תיאודור אלבק, עמ' 1273-1274); בראשית רבתי מט, כז (מהדורת אלבק, עמ' 252-253); עיין גם: יחי, יד; תנחומא בוכר, ויחי, יג (קו ע"א); וכן רש"י לדברים לג, יא.

15 מלבד המקומות המובאים בהערה הקודמת, ראה עוד למדרש של ירמיה ה, ו: ויקרא רבה יג, ה (מהדורת מרגליות, עמ' רפח-רפט ומראי מקומות שם); אסתר רבה פתיחתא ה ושם יג; רש"י לדניאל ז, ה.

ההשכיה עם ישראל את החשמונאים

ארבע החיות שמזכיר ירמיהו עם ארבע החיות בדניאל ז, ד-ז, המופיעות שם אפילו באותו הסדר, ומזהה את הדב, הכתוב בדניאל ז, ה בכתוב חסר, עם הזאב שמזכיר ירמיהו, שהרי דב כאן 'כתיב חסר, דיבא תרגום של זאב, שאף זאב נקראת מלכות פרס'.¹⁶ דרכו של רבי יוחנן מובנת היטב, משום שכל פרק ז של דניאל כתוב בארמית.

כאמור דברי רבי יוחנן כלולים במסגרת מדרשית רחבה יותר,¹⁷ וכפי שעוד נראה, אין לדחות לגמרי את האפשרות שכל המדרש כולו אף הוא של רבי יוחנן.¹⁸ מדרש זה יוצא מדברי יעקב בבראשית מט, כז: 'בנימין זאב יטרף', ועניינו אף הוא ארבע המלכויות: שתי מלכויות נרמזות בברכת יעקב והשתיים האחרות בברכת משה. וזו לשון המדרש בבראשית רבתי:

יעקב ומשה ראו ד' מלכויות, וכשבאו לברך השבטים, יעקב מסר שני בניו ליפרע מהם ומשה מסר שנים. ראה יעקב בבל כאריה שנאמר קדמיתא כאריה וגו' (דניאל ז, ד) וקרא ליהודה גור אריה (בראשית מט, ט). אמר יעקב: כשתבא בבל, יעמוד כנגדה יהודה שנאמר 'יהיה בהם מבני יהודה' וגו' (דניאל א, ו). ביד מי מלכות בבל נופלת? ביד דניאל, שהוא בא משל יהודה.¹⁹ ראה למדי דומה לזאב (שם ז, ה) ... לכך קרא לבנימין 'זאב יטרף' (בראשית מט, כז), אמר יעקב: כשתבא מדי ופרס שנקרא זאב, יעמוד כנגדה מרדכי ואסתר שהם מבני בניו של בנימין. משה ראה ליון [עיין 'כנמר' בדניאל ז, ו], ומסר לו לוי שנאמר: 'ברך ה' חילו ופעל ידיו תרצה' (דברים לג, יא). זה שבא שלישי, וזו מלכות שלישית; זה אותיותיו משולשין וזו אותיותיה משולשין.²⁰ זה מקריב פרים וזו כותבת בקרן השור שאין להם חלק באלהי ישראל. אלו מרובין ואלו מועטין; באו מרובין ונפלו ביד מועטין.²¹ ראה אותם [משה] וברכם 'ברך ה' חילו' (שם). מהו 'מחץ מתנים קמיו' (שם)? אמר משה: רבונו של עולם, כשתבא אותה מלכות שכתוב בה: 'מעוה וירכתיה די נחש' (דניאל ב, לב), יעמוד כנגדה לוי: 'מחץ מתנים קמיו' (שם) — אלו בני חשמונאי שהם משל לוי.²²

ראינו שבתרגום המיוחס ליונתן לדברים לג, יא נדרשות המילים 'ומשנאיו מן יקומון' על 'יוחנן כהנא רבא', ובמדרש שלפנינו רואים במילים הקודמות להן בפסוק: 'מחץ מתנים קמיו' רמז לנצחונם של בני חשמונאי על מלכות יוון. מתקבל אפוא על הדעת שלתוך התרגום המיוחס ליונתן לאותו פסוק נתגלגל רסיס של צורה אחרת, כנראה קדומה יותר, של המדרש שלפנינו, אשר בה נדרשו המילים 'ומשנאיו מן יקומון' במפורש על איזה יוחנן מבני חשמונאי ואולי אפילו על יוחנן הכהן הגדול. וכבר אמר רבא: 'יוחנן צדיק בעקרו'.²³

ובכן, שני פסוקים מברכת יעקב (בראשית מט, ט, כז) ושני פסוקים מברכת משה (דברים לג, י, יא) רומזים כביכול לדניאל ז, ד-ז. דין זה חל גם על המלכות הרביעית, האחרונה, מלכות אדום, היא רומי.

16 רש"י, שם. 17 ראה לעיל, הערה 14. 18 עיין להלן, הערה 26.

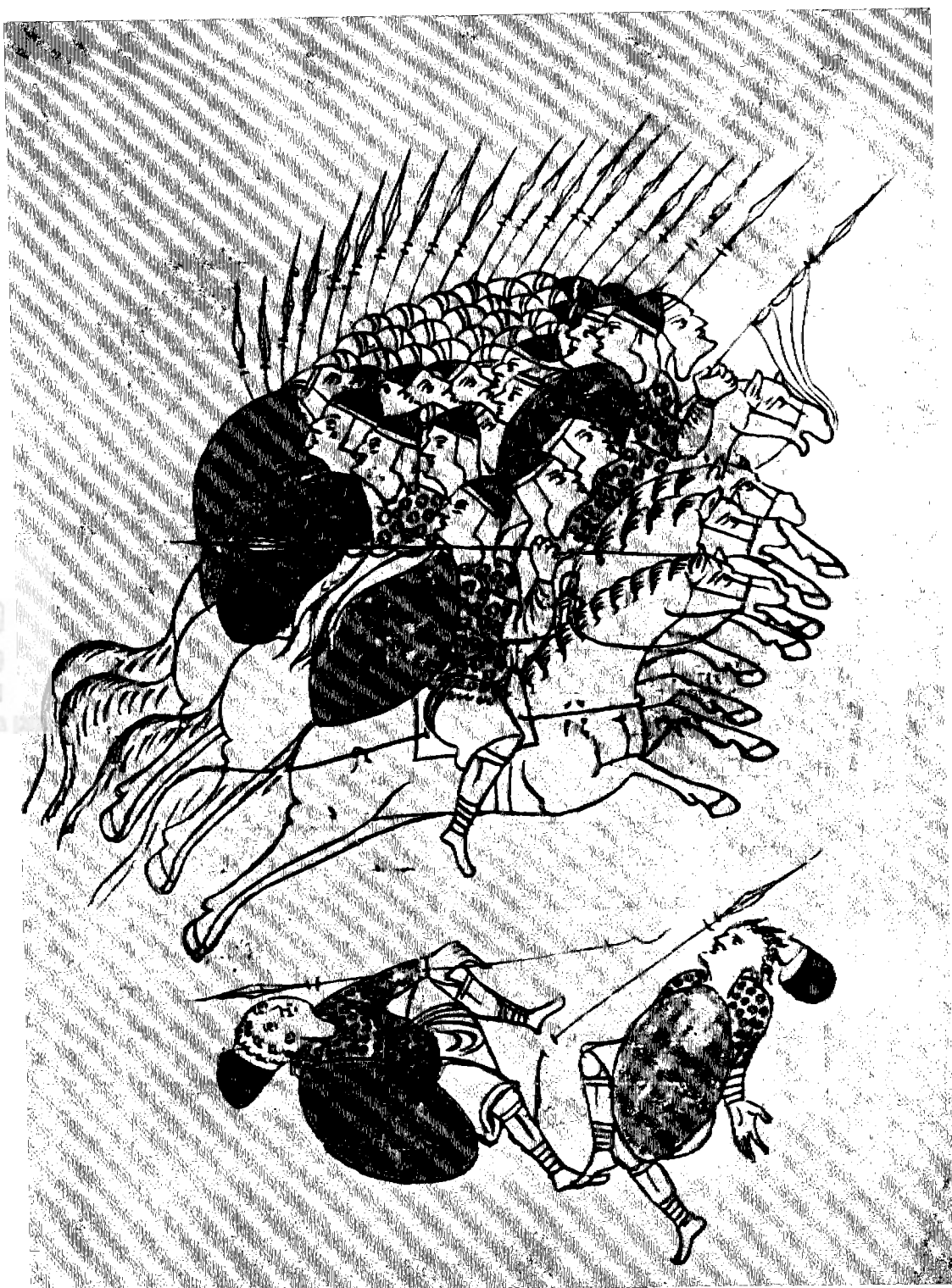
19 המשפט 'שהוא בא משל יהודה' לקוח מבראשית רבה (לעיל, הערה 14), עמ' 1273.

20 כאן בא בבראשית רבה (שם), עמ' 1274, שורות 13-14 משפט שבוודאי שייך לגוף המדרש, והוא משווה את הלויים עם היוונים; ועיין בהערות החשובות שם.

21 המשפט 'באו מרובין' וכו' נמצא בבראשית רבה וחסר בנוסחו של בראשית רבתי (שם). שני המשפטים האחרונים תואמים את הפסקה שנאמרת בכלל ישראל בחנוכה.

22 'שהם משל לוי' חסר בבראשית רבתי.

23 בבלי, ברכות כט ע"א.

איור לספר מכבים: פרשים בקרב (המאה העשירית)

איור לספר מכבים: חורבן ירושלים (המאה העשירית)

בעמוד ממול למעלה:
חנה ושבעת בניה
(המאה ה"ו)
למטה: טבילה במקווה
(לפי המדרש,
אנטיוכוס אסר את
הטבילה במקווה)

ראה מלכות אחרונה באה בעלת קרנים, שנאמר: 'וקרנין עשה לה' (דניאל ז, ז) וידע שאין עשו נופל אלא ביד בני בניה של רחל דכתיב: 'אם לא יסחבום צעירי הצאן' (ירמיה מט, כ), ובירך ליוסף בקרנים, שנאמר: 'וקרני ראם קרניו' (דברים לג, יז). אמר משה: כשיבא מ"ש [מי שהוא] בעל קרנים, יעמוד יוסף בעל קרנים. ביד מי מלכות אדום נופלת? ביד משיח מלחמה שהוא בא משל יוסף.²⁴

האיש העתיד לבוא ולנצח את המלכות הרביעית הוא אפוא משיח בן יוסף.²⁵ כאמור, אין זה מן הנמנע שמדרש עשיר זה כולו של רבי יוחנן. קיים מדרש דומה בשם אותו רבי יוחנן ובו נאמר:

נשתעבדו במצרים, ועמד משה וגאלם; חזרו ונשתעבדו בכבל, ועמדו דניאל חנניה מישאל ועזריה וגאלום; חזרו ונשתעבדו בעילם וכמדי ופרס, עמדו מרדכי ואסתר וגאלום; חזרו ונשתעבדו ביון, עמדו חשמונאי ובניו וגאלום; חזרו ונשתעבדו באדום הרשעה אמרו ישראל: ...עכשיו אין אנו מבקשים גאולת בשר ודם...²⁶

גם כאן הדוכר הוא רבי יוחנן, ואף כאן נזכרים החשמונאים כמנצחים את מלכות יוון. באותו דגם בנויים שני מדרשים אחרים, ובשניהם נזכרים החשמונאים כנגד מלכות יוון. האחד נמצא במדרש תהילים:

'עורה כבודי עורה הנבל וכןור אעירה שחר' (תהילים נז, ט). מדבר בארבע מלכיות, 'עורה' בכבל, שעתידין לעמוד לה חנניה, מישאל ועזריה; 'עורה' במדי, שעתידין לעמוד לנו מרדכי ואסתר; 'עורה' ביון שעמדה להן בית חשמונאי; 'עורה' באדום, שעתיד לעמוד להם מלך המשיח.²⁷

המדרש האחר, הדומה לקודמו, נמצא באוסף מאוחר יחסית.²⁸ המדרש מסוגנן שם כדי שיתאים למספר ארבע:

כנגד ארבע צדיקים שנתן הקב"ה בכל מלכות ומלכות להושיען ולרבוץ תורה בתוכן. ואילו הן: בכבל דניאל, חנניה מישאל ועזריה; בפרס חגי, זכריה, מלאכי ונחמיה; ביון ארבעה בני חשמונאי, שכבר נהרג מהן יהודה הבכור; באדום רבן גמליאל, ור' יהושע ור' אלעזר בן עזריה ור' עקיבא.

באותה שיטה של ארבע מלכיות מול ארבעה מושיעים — כאשר מול מלכות יוון מופיעים בני חשמונאי — בנוי גם המדרש לוויקרא כו, מד שבמסכת מגילה בכבלי:

תנא 'ולא מאסתים' בימי כשדים, שהעמדתי להם דניאל חנניה מישאל ועזריה; 'ולא געלתים' בימי יוונים, שהעמדתי להם שמעון הצדיק וחשמונאי ובניו ומתתיהו כהן הגדול; 'לכלותן' בימי המן, שהעמדתי להם מרדכי ואסתר; 'להפר בריתי אתם' בימי רומיים,²⁹

24 המשפט 'ביד מי מלכות אדום' וכו' הובא מבראשית רבה (שם).

25 על משיח בן יוסף ועל הרמז הנמצא במדרש שלפנינו עיין במיוחד: D. Flusser, 'Hystaspes and John of Patmos', idem, *Judaism and Origins of Christianity*, Jerusalem 1988, p. 46, n. 124

26 מדרש תהלים לו, י (מהדורת בוכר, עמ' 250); ועיין גם: ד' באכר, אגדת אמוראי ארץ-ישראל, נוסח גרמני, א, עמ' 248, הערה 3.

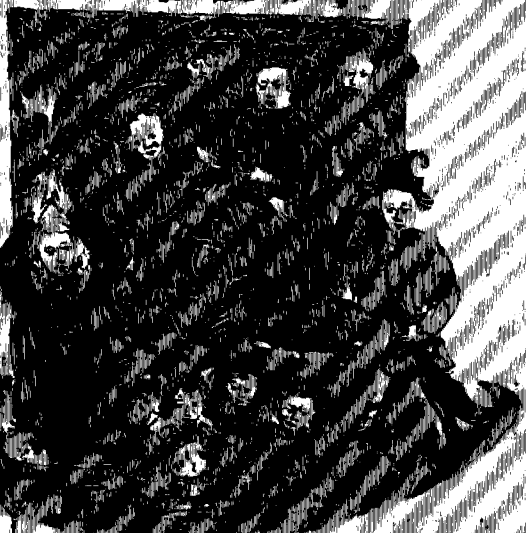
27 מדרש תהלים לב, ט (מהדורת בוכר, עמ' 185).

28 משנת רבי אליעזר, מהדורת ה' ענעלאו, ירושלים תש"ל (ניו-יורק תרצ"ו), עמ' 102-103.

29 כך בכתב-יד ובדפוסים ישנים.

הראשון נהג נהג ישר וישר חשם בתורה
 זכרם לזה ששם אחד זה יחד בעשרות טחנה
 זכרם בכשם אלה בזה זכרם אלה השם עי קה
 קטנם זהב אעטור אלו נגד דביתה לילם טעה

הנהג ישרו העלם הטוב לבד
 זעה הדעי לפי האחד זעה
 זעה להטותה לא אהר
 חבורה מוטל רשע חל
 חילק בזהו בלי פטע חסו
 חלל חכמים טועט ערותה
 חרות מטפס בניה חמטה
 נחשה על צדה חלפה חמט
 יורה לקדשה חמט אבשר
 לעבוד חסידים אלו חסידים

זכור חסידים בזה חסידים
 מצדה טיפוסים אחד לא יבדה טיפוסים ידועי חסידים
 יורה טיפוסים שבו חסידים טיפוסים ידועי חסידים
 טיפוסים חסידים לחסידים בשלדן טיפוסים טיפוסים חסידים
 חסידים חסידים חסידים חסידים חסידים חסידים
 חסידים חסידים חסידים חסידים חסידים חסידים
 חסידים חסידים חסידים חסידים חסידים חסידים
 חסידים חסידים חסידים חסידים חסידים חסידים

שהעמדתי להם של בית רבי וחכמי דורו;³⁰ 'כי אני ה' אלהיהם' לעתיד לבוא, שאין כל אומה ולשון יכולה לשלוט בהם.³¹

באופן דומה נדרשים בתרגום שלושה פסוקים של תפילת חנה (שמואל א ב, ג-ה) על ארבע המלכויות, ובקשר למלכות הרביעית נזכרים החשמונאים. בתרגום לפסוק ג מנבאה כביכול חנה על נבוכדנצר מלך בבל: הבבלים וכל עמיהם עתידים אמנם לשלוט בישראל, אולם תבוא עליהם לבסוף פורענות על חטאותיהם. בפסוק ד ('קשת גברים חתים ונכשלים אזורו חיל') התנבאה חנה על בני מלכות יוון ואמרה: קשתות אנשי יוון יישברו ובית חשמונאי, שיהיו חלשים, ייעשו להם גבורות (נסים). בפסוק ה נתנבאה כביכול חנה על בני המן מצד אחד ועל מרדכי ואסתר מצד אחר, ולבסוף על ירושלים, שהיא כאישה עקרה ועתידה להתמלא מן הגלויות, ועל רומי, שהיא מלאת עמים רבים ולבסוף תחרב ('עד עקרה ילדה שבעה ורבת בנים אמללה'). הסיבה לכך שמלכות פרס באה כאן אחרי מלכות יוון ולא לפני נעוצה בכך ששמואל א ב, ד נוח היה לדרשו על בני חשמונאי בגלל המילים 'ונכשלים אזורו חיל', שכן נאמר על בני חשמונאי בתפילות חנוכה שה' מסר 'גיבורים ביד חלשים'.

בית חשמונאי במגילת תענית

לעניין זכרם של בני חשמונאי בחלק העברי של מגילת תענית³² זכינו לאחרונה לשני מחקרים חשובים ביותר של ורד נעם.³³ נעם הגיעה לידי מסקנה כי החלק העברי של מגילת תענית הוא, אליבא דאמת, שני חיבורים שונים שהוצמדו לנוסח הארמי הקדום של המגילה. שני החיבורים הללו שונים זה מזה כמעט בתכלית – בתוכנם, במבנם ובסגנונם. כל אחד מהם נמסר לנו על-פי עד אחד בלבד: כ"י א (כתב-יד מספריית בודליאנה, אוקספורד) מזה וכ"י פ (פרמה) מזה.³⁴ נמצא שיש לדון בכל אחד משני החיבורים הללו לגופו, על מסורותיו וסגנונו. שאר העדים של החלק העברי של מגילת תענית משתייכים כולם לנוסח הרחב. גם סקירה שטחית של נוסח זה מספקת כדי להכיר בטיבו: בכל מהלכו אין הוא אלא הכלאה מחושבת של החיבורים א ו-פ.³⁵ המחקר החדש לא נועד אלא לפתוח פתח לשאלות חדשות, שרק חלקן נוגעות במישרין לנושא עבודתנו. לשם בירור סוגיית זכרם של בני בית חשמונאי בימי-הביניים היה רצוי לדעת באיזו מידה עוצב החומר הקדום בימי-הביניים ובאיזו מידה החומר שבמגילת תענית הוא מאוחר ומקורו בהשערה או בדמיון. לעצם ערכו ההיסטורי של החומר המשוקע בחיבור היה מועיל להבדיל בין מה שנשאב מן המקורות הרבניים הידועים ובין מה שיש לו במגילה ערך ראשוני.

דוגמה מובהקת לבעיה אחרונה זו היא פרשת מוצא חג החנוכה במגילת תענית.³⁶ כידוע דבר הנס מסופר במסכת שבת בבבלי,³⁷ ושם מובא החלק הארמי יחד עם החלק העברי של מה שנמצא

30 כך בכ"י מינכן ובאגדות התלמוד, ירושלים תשכ"א (קונסטנטינה ה'רע"א), כה ע"א.

31 בבלי, מגילה יא ע"א.

32 על המועדים בחלק הארמי של מגילת תענית העוסקים ביהודה המכבי עיין: ליכטנשטיין (לעיל, הערה 4), עמ' 273-280.

33 עיין לעיל, הערה 4.

34 נעם, תרביץ (שם), עמ' 92-93, וראה שם גם עמ' 67.

35 עיין: נעם, עבודת גמר (שם), עמ' 22-23, 46-56. מלבד בבלי, שבת כא ע"ב מזכירה נעם בעמ' 46 את בבלי, ראש השנה כד ע"ב (=שם, עבודה זרה מג ע"א = שם, מנחות כח ע"ב); פסיקתא רבתי, פרשה ב (מהדורת איש שלום, ה' ע"א).

37 בבלי, שבת כא ע"ב.

ההשכיח עם ישראל את החשמונאים

במגילת תענית. למרות זאת, על סמך עיון מדוקדק יותר, אפשר לטעון כי מסתבר שאפילו אותו חלק של מגילת תענית שיש לו הקבלה במסכת שבת לא נלקח משם. יש לשים לב לכך שבכ"י פ לא נזכר כלל נס פך השמן במפורש, ומה שנוגע לכ"י א, במובאה מתוכו בספר 'אור זרוע'³⁸ חסרה הזכרת נס פך השמן. קשה מאוד להכריע אם מחברו של 'אור זרוע' הכיר נוסח של הסוגיה שהיה קדום מזה הנמצא בגמרא, או שמא הדילוג על נס פך השמן נוצר מתוך שיקול דעת. אשר להמשך החלק העברי של מגילת תענית, העוסק בעניין החנוכה ואין לו מטבע הדבר הקבלה בגמרא, אין ספק שהוא כולל חומר היסטורי מעניין ביותר.³⁹

חומר היסטורי חשוב שאין לו הקבלות ממקורות רבניים אחרים נמצא במגילת תענית, בחלק הארמי והעברי גם יחד, בקשר לכ"ג באייר; בכ"י א נשתמרה שם מסורת אותנטית על עזיבת הגויים מן המבצר חקרא בימי בית חשמונאי.⁴⁰ חשוב גם מה שכתוב במגילת תענית, בכ"י פ, בקשר לכ"ג במרחשוון. בעניין חנוכה הבית בימי יהודה בן מתתיהו,⁴¹ והדברים שם מקבילים לנאמר בספר חשמונאים א.⁴² בספר חשמונאים א נכתב שהניחו את אבני המזבח שחולל בימי אנטיוכוס במקום מתאים 'עד אשר יבוא נביא להורות עליהן', ובמגילת תענית נאמר שהאבנים הטמאות מונחות 'עד שיבוא אליהו ויעיד עליהן אם טמאות הן או טהורות'. כמקובל במסורת חז"ל תופס כאן אליהו הנביא את מקום נביא אחרית הימים.⁴³ גם מה שכתוב במגילה בקשר לג' בכסלו נוגע לענייננו.⁴⁴

מגילת תענית ואנטיוכוס הרשע

לבסוף יש עניין מיוחד במה שכתוב בכ"י א במגילת תענית בקשר לכ"ח בשבט: 'בעשרים ותמניא נטל אנטיוכוס מירושלם, שיצא להשמיד ולהרוג ולהחריב ירושלים; עמד ויבהילוהו שמועות רעות מארצו, ונפל במקומו'.⁴⁵ קיימות אמנם השערות שונות אודות המאורע שהמגילה רומזת אליו, אולם יש לזכור שדברי מגילת תענית מקבילים לכתוב בדניאל יא, מד: 'ושמעות יבהלוהו ממזרח ומצפון ויצא בחמא גדלה להשמיד ולהחריב רבים'. ובפסוק הבא (מה) מסופר שם שהמלך הרשע בא עד קצו ב'הר צבי קדש'. מהו אפוא הקשר בין שני הטקסטים? ברי שהתיבה 'ויבהילוהו' שבמגילת תענית תלויה בדברי דניאל. בסוף פסוק מד שם נמצאת הקבלה נוספת למה שנאמר במגילת תענית: 'שיצא להשמיד ולהרוג ולהחריב ירושלים'. מצד אחר רק מגילת תענית יודעת לספר שאנטיוכוס יצא להחריב את 'ירושלים', כשהשמועות הרעות באו 'מארצו', ושלכסוף הוא 'נפל במקומו'. מלבד זה ראוי להזכיר כאן כי ידוע שהגיבור שעליו מסופר בספר דניאל הוא

38 אור זרוע, הלכות חנוכה ב, שכא; נעם, עבודת גמר (לעיל, הערה 4), עמ' 22-23.

39 מקבילה למסופר על חנוכה הבית בימי שלמה בחלק העברי של מגילת תענית ראה: חשמונאים ב, ב, ח-יב. כך אצל נעם (שם), עמ' 49, ויש לציין שהדברים נמצאים באיגרתו של יהודה המכבי, אשר לדעתי באמת נתחברה על-ידו. למסופר בכ"י א על בניין המזבח מביאה נעם (שם, עמ' 50) בצדק כמקבילה את דברי חשמונאים א, ה, ט. מאלף ביותר הוא מה שהיא כותבת (שם, עמ' 51-52) על דברי מגילת תענית בקשר לשבעה שיפורין של ברזל אשר היו בידי בני חשמונאי בשעת חנוכה הבית, בהשוואה עם הברייתא המובאת בבבלי, ראש השנה כד ע"ב; שם, עבודה זרה מג ע"א; שם, מנחות כח ע"ב.

40 עיין: נעם (שם), עמ' 1-4; ושם ביאורים בלא מקבילות; וכן: ליכטנשטיין (לעיל, הערה 4), עמ' 286-287, 327.

41 עיין: נעם (שם), עמ' 8-9; ליכטנשטיין (שם), עמ' 273-275, 337; וראה: משנה, מידות א, ו.

42 חשמונאים א, ג, מד-מו.

43 אליהו הנביא מופיע בחפקיד זה אך ורק במקורות רבניים ואצל ישו!

44 נעם, עבודת גמר (לעיל, הערה 4), עמ' 13; ליכטנשטיין (שם), עמ' 299-301, 339.

45 נעם, תריכין (שם), עמ' 79-80 והערה 105.

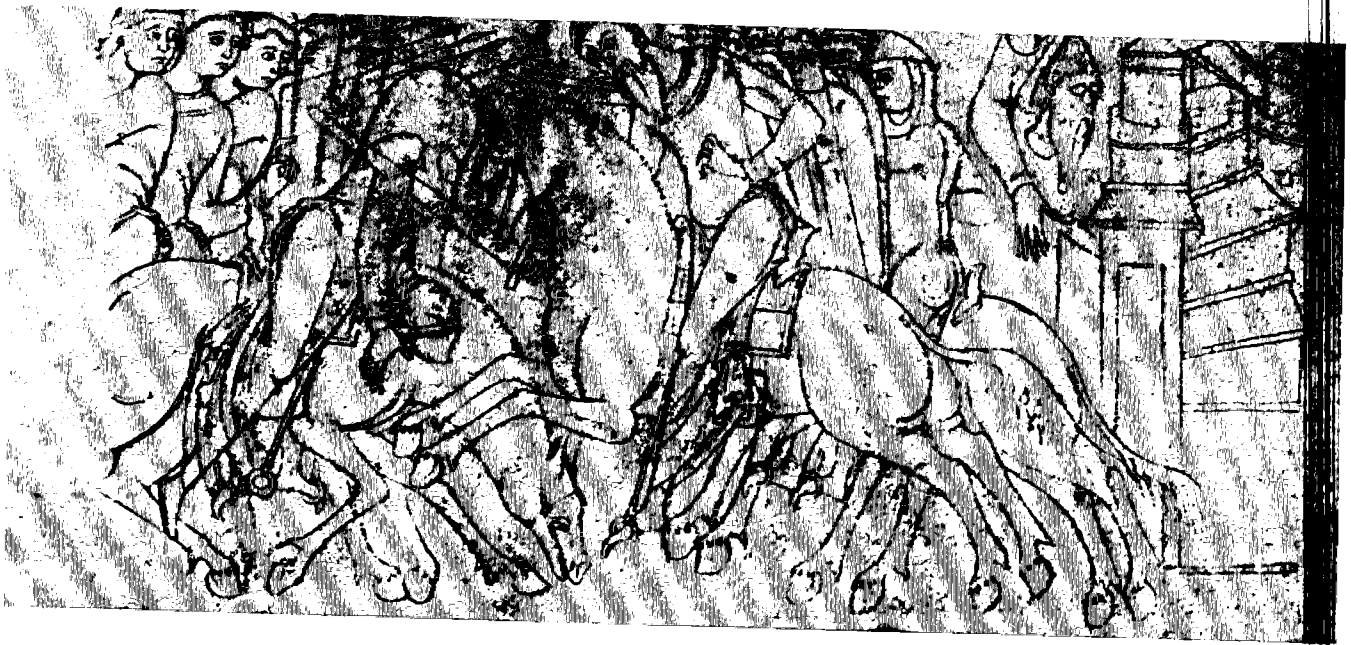
מימין: מתתיהו
החשמונאי הורג
מתייוון המקריב קרבן
לפסל משמאל:
אנטיוכוס וחיליו

אנטיוכוס אפיפנס. הדבר היה ידוע לסופרים נכרים בתקופה העתיקה מימיו של הפילוסוף פורפיריוס. בין היהודים נודע שוב על הקשר בין דברי דניאל לבין אנטיוכוס אפיפנס לא יאוחר מן המאה הי"ד לספירה.⁴⁶ מה שנוגע לחלק הארמי והעברי (לפי כ"י א) של הכתוב במגילת תענית על כ"ח בשבט, אין לפקפק בכך שהחלק העברי מסביר נכונה את הטקסט הארמי, ובעיקר בגלל הזיקה ההדוקה של מה שנאמר שם לכתוב בדניאל יא, מד. מסתבר שגם כאן מדובר באנטיוכוס אפיפנס. ואם דברי מגילת תענית תלויים בדברי דניאל, הרי מחברם ידע למי התכוון דניאל שם. ברם קיימת בעיה נוספת בקשר לפסוק מד בפרק יא בדניאל: מסתבר שמחבר ספר דניאל אמנם מתאר כנבואה את מה שראה וידע, אך מפסוק מ בפרק יא ואילך הוא עוזב את קרקע ההיסטוריה ומנסה לנבא את העתיד, אלא שנבואתו לא נתגשמה.⁴⁷ אם כן לדעת המחבר המודרני מה שמסופר בדניאל יא, מד אינו היסטוריה, אלא פרי דמיונו של הסופר, שחזה בעיני רוחו את שיקרה בעתיד. הבחנה דקה זו בוודאי לא היתה בהישג ידו של מחבר מגילת תענית: הוא חשב שדניאל יא, מד אף הוא משקף נבואת אמת. על כן הוא עיבד את הפסוק המקראי כדי שיתאים למה שהיה ידוע לו על הנסיבות שבגללן עזב אנטיוכוס אפיפנס ככ"ח בשבט את ירושלים. הוא הוסיף שאת אנטיוכוס הבהילו שמועות רעות 'מארצו', ובמקום דברי דניאל על סופו של המלך הרשע, הרומזים להנחה — הבלתי היסטורית — שאנטיוכוס ימצא את סופו בארץ־ישראל, הוא קובע סתם שאנטיוכוס 'נפל במקומו'. קביעה סתמית זו ניתנת להתפרש כרמז לעובדה היסטורית אמיתית שאנטיוכוס מצא את מותו הרחק מירושלים, במסעו האחרון. אם כן לפי מגילת תענית יצא אנטיוכוס אפיפנס למסעו האחרון ככ"ח

46

46 עיין: ח"א גינזברג, אנציקלופדיה מקראית (ערך: דניאל), עמ' 687-688.

47 עיין: ד' פלוסר, 'היסודות האפוקליפטיים של מגילת המלחמה', א' אופנהיימר, א' רפפורט, מ' שטרן (עורכים), פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני: ספר זכרון לאברהם שליט, ירושלים תשמ"א, עמ' 434-452, בייחוד עמ' 440-438.

נצחוננו של יהודה
המכבי על ניקנור
וצבאו (המנצח הי"ב)

כשבת, תאריך שבשום פנים איננו בלתי סביר.⁴⁸ נראה אפוא שמחבר מגילת תענית היה בטוח שגם מה שכתוב מדניאל יא, מ ואילך הוא נבואת אמת, ולכן התאים את פסוק מד שם לנסיבות ההיסטוריות של סופו של המלך הרשע. גם פורפיריוס בשעתו לא היה מסוגל כמובן להבדיל בין החלק ההיסטורי — עד לדניאל יא, מ — לבין ההמשך הבלתי היסטורי, ועל כן פירש את פסוקים מד-מה שם, בדומה למגילת תענית, כתיאור של מסעו האחרון של אנטיוכוס.⁴⁹

מדרשים מאוחרים ומעשה יהודית

מלבד מגילת תענית עלינו להזכיר עוד את המדרשים המאוחרים המוקדשים למועד החנוכה.⁵⁰ סיפורים אלה רחוקים ביותר מן האמת ההיסטורית, מעוצבים במסורת הדמיון הפורה של ימי הביניים, וההדים מספרי חשמונאים בהם חלשים ובלתי מדויקים. גם בסיפורי הגבורה של בני חשמונאי ניכרת הפרזה רבה, ובוודאי אי-אפשר לומר שבסיפורים מאוחרים אלה נדחקו הגבורה והמלחמה הצידה. במדרשים הללו⁵¹ נקשר באופן מעניין המוטיב של 'רשות הלילה הראשון'⁵² עם ראשית מרד בני חשמונאי במלכות יוון. מדובר במעשה בבת מתתיהו בן יוחנן (או בת יוחנן).

48 על מסעו האחרון של אנטיוכוס אפיפנס עיי': O. Mørkholm, *Antiochus IV of Syria*, Copenhagen 1958, pp. 166-171

49 דברי פורפיריוס נשתמרו בפירושו של הירונימוס לדניאל יא, מד-מה; עיי': A. von Harnack, *Porphyrius gegen die Christen*, Berlin 1916, pp. 71-72

50 הם נמצאים רובם ככולם בתוך: א' יעלינעק, בית המדרש, ירושלים 1938, חדר א, עמ' 132-136, 141-137; חדר ו, עמ' 1-3.

51 שם, חדר א, עמ' 133, 135, 137; חדר ו, עמ' 2. הסיפור נמצא גם בתוך: א' נויבאואר, סדר החכמים וקורות הימים, א, עמ' 168.

52 מדובר בזכות האדון לבעול את ארוסת נתינו לפני נישואיו. המוטיב מופיע עוד ב'נישואי פיגרו' ל-Beaumarchais ומשם עבר לאופרה של מוצרט.

שארסיה, אחד מבני חשמונאי, הצילה מידי הגמון יווני והרג את הרשע. הקשר בין אגדה זו לבין ראשית המרד הוא קשר משני ומאוחר יחסית. הסיפור על 'גזרת הבתולות' נמצא כבר בירושלמי, במסכת כתובות,⁵³ ואחת המקבילות החשובות לסוגיה זו נמצאת בכ"י א של מגילת תענית, בקשר ל"ז באלול.⁵⁴ אלא שהמעשה בבת מתתיהו בן יוחנן הוא שם הוספה משנית וטרם נוסף בכ"י א.⁵⁵ המעשייה, המסופרת במדרשים המאוחרים והנזכרת בפיוטים, נמצאת גם בשני נוסחים של מגילת אנטיוכוס,⁵⁶ אולם ברי שזו הוספה משנית שאינה שייכת למגילה ושמקורה במדרשי חנוכה מימי הביניים.

ראוי לציין גם שבאגדות יהודי ימי הביניים נתקשר המעשה ביהודית, המסופר בספר החיצוני הידוע, עם מעשי בני חשמונאי, ורבים האמינו אז שיהודית עשתה את מה שעשתה בימי גזרות אנטיוכוס. קישור זה מופיע כבר בחשוב שבמדרשי חנוכה, שנתחבר לכל המאוחר בשנת אלף לספירה בקירוב.⁵⁷ ממדרשים כאלה הוכנס מעשה יהודית גם לשני פיוטים לחנוכה. הקדום יותר הוא יוצר לשבת ראשונה של חנוכה שחיבר רבי יוסף בר שלמה מקרקשונה,⁵⁸ שחי במאה ה"א לספירה, והאחר הוא יוצר לשבת שנייה של חנוכה שמחברו הוא רבי מנחם ברבי מכיר.⁵⁹

זכר החשמונאים בפיוטים

אשר לזמנו של המדרש לחנוכה שנזכר לעיל, אפשר לדעת לקבוע שהוא נתחבר לפני שנת 953 לספירה, זמן חיבורו של ספר 'יוסיפון'.⁶⁰ מסופר בספר יוסיפון שאנטיוכוס ציווה את שריו: 'מחה תמחו את זכר שם יהודה מעל הארץ, וכל אשר יזכיר שמו יהודי, תהרגוהו, וכל אשר יאות להיות מעמנו ויזכיר שמו יון, חיוהו'.⁶¹ והנה במדרש הנזכר לחנוכה כתוב: 'בא יון הרשע וגזר... ואמר שכל מי שיזכיר שמו של ה' ידקר בחרב'.⁶² הדעת נותנת שמחבר יוסיפון הכיר את דברי מדרש מאוחר זה — או דומהו — ושינה את האיום וכתב 'כל אשר יזכיר שמו יהודי'.⁶³ את הלשון המקורית של המדרש הכירו פייטני ימי הביניים.⁶⁴ לפי פיוט של שלמה הבבלי, בן זמנו של 'יוסיפון', קבע האויב היווני: 'שם יקר כל המזכיר ידוקר'.⁶⁵ גם היוצר לשבת השנייה של חנוכה לרבי

- 53 ירושלמי, כתובות א, ה (כה ע"ג). 54 ליכטנשטיין (לעיל, הערה 4), עמ' 304-305, 335-336.
 55 על כל העניין עיין: נעם, עבודת גמר (לעיל, הערה 4), עמ' 38-41.
 56 עיין לעיל, הערה 6. על החיבור עיין גם: 1045-1047, EJ, XIV, pp. 1045-1047. המעשייה באה שם אחרי פסוק מ, ראה מהדורת קדרי (שם), עמ' 95; וכן: בית המדרש (לעיל, הערה 50), חדר ו, עמ' IX.
 57 עיין י"מ גרינץ, ספר יהודית, ירושלים תשי"ז, עמ' 197-208. מדרש זה לחנוכה פורסם בתוך: בית המדרש (לעיל, הערה 50), חדר א, עמ' 132-136. עיין גם תוספות למגילה ד ע"א, שם מובאת דעתו של רשב"ם שהנס של חנוכה עיקרו על-ידי יהודית. ועיין עוד הגהות רמ"א לשולחן ערוך תר"ע, סימן ה, המסתמך על ספר 'כל בו'.
 58 הוא נדפס בתוך סדר עבודת ישראל לר' זליגמן בער, רעדעלהיים תשכ"ח, עמ' 637-640, ובמחזור איטליאנו, א, עמ' סו-סט. עיין גם: ד' פלוסר, יוסיפון, ב, ירושלים תשמ"א, עמ' 64-66 והערות 184, 185 שם.
 59 פיוט זה נדפס בתוך: סדר עבודת ישראל (שם), עמ' 643-646. על החכם עיין: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 361-386. על פיוטיו עיין שם, עמ' 37, והערה 63 שם.
 60 על תאריך זה עיין: פלוסר (לעיל, הערה 58), עמ' 74-84. את הנוסח של ספר 'יוסיפון' עם פירוש פרסמתי בכרך א של מהדורתי, ירושלים תשל"ט, ודברי יוסיפון על תאריך כתיבתו נמצאים שם, פרק מ, שורות 42-45. מראי מקומות בחיבור זה יובאו להלן על-פי מהדורה זו.
 61 יוסיפון פרק טז, שורות 2-4.
 62 בית המדרש (לעיל, הערה 50), חדר א, עמ' 134.
 63 על משמעות שינוי זה עיין פירושי למקום.
 64 עיין גם: פלוסר (לעיל, הערה 58), עמ' 114, הערה 342.
 65 עיין פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 244 וההערות שם. הפיוט נדפס גם בתוך: סדר עבודת ישראל (לעיל, הערה 58), עמ' 641.

מנחם ברבי מכיר גורם: 'זה מלך עז פנים מששק וששק... חק ייעבר קול גם במכתב בשם מוקדוני, ואמר: הס כי לא להזכיר שם ה'.'⁶⁶ האחרון התלוי במדרש הקודם ללשונו של 'יוסיפון' הוא רבנו גרשם מאור הגולה,⁶⁷ בפיוטו 'אתה מקדם אליהנו'. נביא כאן את כל הבית הדין באנטיוכוס וגזרותיו: 'טפש יוני הוא ומשרתיו רשעים / להשכיח מעמך שמך הנעים / יעץ להדיח ילידי שעשועים / נפל ונשבר ומת בתחלואים רעים'.⁶⁸ ייתכן שמחבר 'יוסיפון' הכיר את המוטיב של איסור הזכרת שמו של ה' לא במישורין מאחד המדרשים לחנוכה, אלא בעקיפין, מפיוט לשבת חנוכה. מכל מקום הוא שינה את לשון מקורו מתוך גישה לאומית מובהקת. דברי הפיוט של רבנו גרשם משקפים לא רק מדרש לחנוכה אלא גם את דברי 'יוסיפון' על מות אנטיוכוס.⁶⁹ יש לציין גם שרבי מנחם ברבי מכיר תלוי במסופר אצל 'יוסיפון' על מות אנטיוכוס אפיפנס.⁷⁰

דוגמה מובהקת לשפע הדרכים המגוונות שבהן זרם היהודי ימיהביניים המידע על ראשית ימי בית חשמונאי היא הסיפור על מותם של אלה אשר קידשו את שם ה' במערה בשבת.⁷¹ הסיפור נכלל במגילת אנטיוכוס,⁷² ומשם עבר, בעיבוד נאה, לאחד ממדרשי חנוכה.⁷³ הוא נמצא גם בתרגום עברי קדום של ספר חשמונאים א,⁷⁴ ואף 'יוסיפון' מספר את המעשה בספרו.⁷⁵ רק 'יוסיפון' והתרגום המילולי העברי הקדום של ספר חשמונאים א⁷⁶ מביאים את תגובתו הביקורתית של מתתיהו, העשויה להטיל צל מסוים על קידוש ה' שבמערה — מגמה אפולוגטית זו ניכרת כבר בספר חשמונאים ב.⁷⁷

מגילת אנטיוכוס

לא ארבה כאן בדברים על מגילת אנטיוכוס, משום שכבר דנתי בחיבור זה במקום אחר.⁷⁸ מגילה זאת כתובה בארמית וזכתה לתפוצה רבה אצל יהודי ימיהביניים; היא אף השפיעה השפעה בלתי מבוטלת על יצירות ספרותיות שכתבו באותם הימים. קשה לדעת מתי נתחברה המגילה ובאיזו סביבה נוצרה. היא דומה לתרגום השני למגילת אסתר, משום ששני החיבורים מתאפיינים בדמיון פורה, שניהם תלויים בעקיפין במקורות יהודיים בצורתם היוונית,⁷⁹ ושניהם נתחברו בארמית. אם כן מגילת אנטיוכוס אינה בודדה בתכונותיה המיוחדות. מצד הדמיון הפרוע היא קרובה גם לחיבורים 'היסטוריים' של אומות העולם שנכתבו בסוף התקופה העתיקה ובראשית ימיהביניים, הן במערב

- 66 עיין לעיל, הערה 59. הלשון מתוך עמוס ו, י.
- 67 על רבנו גרשם עיין: פלוטר (לעיל, הערה 58), עמ' 4-6.
- 68 הפיוט פורסם עלידי א"מ הברמן, רבינו גרשם מאור הגולה: סליחות ופזמונים, 'ירושלים תש"ד, עמ' כא.
- 69 עיין: פלוטר (לעיל, הערה 58), עמ' 5-6.
- 70 עיין לעיל, הערה 59. הקטע נמצא בתוך: סדר עבודת ישראל (לעיל, הערה 58), עמ' 644 למטה. וראה: יוסיפון פרק יח, שורות 12-14. יש להניח עוד שסיום מעשה אנטיוכוס אצל רבי מנחם ברבי מכיר ('ברח ויצא יצוא... וישב בבשת פנים לארצו') תלוי בדברי מגילת אנטיוכוס (פס' ט).
- 71 ראה: חשמונאים א ב, כט-לח; חשמונאים ב ו, יא.
- 72 עיין לעיל, הערות 6, 56. וראה שם, פסוקים לז-מ.
- 73 בית המדרש (לעיל, הערה 50), חדר א, עמ' 139.
- 74 חיבור זה פרסם ד' חוראלזאהן, 'שריד ופליט', קובץ על יד ז (תרנ"ו), עמ' 1-14; וכן פרסמו א"ש הרטום, ספרים חיצוניים, א, תל-אביב תשי"ט, הנספח לחשמונאים ב, עמ' 78-88, ועיין שם, מבוא לחשמונאים א, עמ' 9. לקטע הנדון ראה: קובץ על יד, עמ' 7-8; הרטום, עמ' 81.
- 75 יוסיפון פרק טז, שורות 15-21.
- 76 עיין לעיל, הערה 74.
- 77 ראה לעיל, הערה 71.
- 78 עיין: פלוטר (לעיל, הערה 58), עמ' 150, 160.
- 79 מה שנוגע לאיגרות הכלולות בהוספות בתרגום היווני של מגילת אסתר והשתקפותן בתרגום שני עיין: שם, עמ' 149, הערה 424.

והן במזרח. בקשר לספרות יוונית מסוג זה ראוי להזכיר למשל את הכרוניקה של מאלאלאס (Malalas) מן המאה השישית. לפי מגילת אנטיוכוס ביטל המלך הרשע מן היהודים את הברית שנכרתה להם: שבת וחדש ומילה.⁸⁰ אנטיוכוס שלח נגד היהודים את ניקנור משנהו, וזה העמיד פסל בבית המקדש, ושחטו 'חזיר והעבירו מדמו לעזרת קודש'.⁸¹ יוחנן בן מתתיהו התנקש בניקנור, הרג אותו, וניצח את היוונים. על כן שלח המלך נגד היהודים את בגרס משנהו (אולי זה שיבוש שמו של בקידס, המצביא היווני). ברדיפות הללו מצאו את מותן שתי נשים, משום שמלו את בניהן,⁸² וכאן מסופר מעשה מות הקדושים במערה בגלל שמירת השבת,⁸³ שאותו הזכרנו כבר קודם. את המלחמות עם היוונים ניהלו חמשת בני מתתיהו: יהודה הבכור, שמעון השני, יוחנן השלישי, יונתן הרביעי ואלעזר החמישי.⁸⁴ יהודה נהרג במלחמה ההיא ואלעזר אחיו טבע בפרש הפיל ומת אף הוא. בחיבור שלפנינו נמצא אף הד של דברי מתתיהו לפני מותו בספר חשמונאים א,⁸⁵ אלא שכחיבורנו נאום זה אינו אלא דברי עידוד, ומתתיהו משתתף אחר כך באופן פעיל במלחמה.⁸⁶ אחרי הנצחון שרפו היהודים את בגרס הרשע באש, ואנטיוכוס ברח בבושת פנים. לבסוף מביא המחבר את נס פך השמן כסיבה לחנוכה.⁸⁷ אפילו מסקירה זו ניתן לעמוד על הקשר הרופף בין העובדות לבין החיבור הדמיוני שלפנינו, והבאנו כאן בעיקר את הפרטים שהמחבר הכיר בעקיפין מאיזה מקור, כנראה כתוב ביוונית. לדעתי השורש הראשון של חיבורו הוא בספר חשמונאים א.

תרגום עברי עתיק של ספר חשמונאים א'

כבר הזכרנו את התרגום העברי של ספר חשמונאים א וכן של חלק מספר חשמונאים ב. זוהי תעודה חשובה העוסקת בימי החשמונאים, וחבל שהטקסט לא נשתמר בשלמותו. הוא כונה על ידי המהדיר הראשון בשם 'שריד ופליט', והמהדיר השני כינה אותו 'מספר חשמונים'.⁸⁸ החיבור נכלל בכתב־יד heb. 325 שבספרייה הלאומית בפרס.⁸⁹ מסתבר שכתב־היד עצמו נכתב במאה הי"ג, והתרגום העברי של ספר חשמונאים הוא אולי מן המאה העשירית. קשה להכריע אם התרגום נעשה מן המקור היווני או שמא מן התרגום הלטיני של ספרי חשמונאים. הקושי נעוץ בכך ששלרש הנוסחאות דומות ביותר זו לזו, משום שהמתרגם היווני תרגם את המקור העברי של ספר חשמונאים א בדייקנות מירבית, והמתרגם הלטיני תרגם את הנוסח היווני מילה במילה. למרות זאת יש סימנים לכך שהנוסח העברי של ימי־הביניים אשר בו אנו עוסקים תורגם מלטינית,⁹⁰ דבר שגם מתקבל יותר על הדעת.

התרגום העברי הנדון של ספרי חשמונאים מבוסס ברובו הגדול על ספר חשמונאים א, ומספר חשמונאים ב שולבו בו רק קטעים מעטים וקצרים. לפנינו לא רק הישג ספרותי מצוין בסגנונו העברי, אלא גם הישג גדול בספרות התרגומים לעברית, המצביע על רמתו המדעית של המחבר.

80	מגילת אנטיוכוס, פסוק ח.	85	חשמונאים א ב, מט-סח.
81	שם, פסוקים י-יב.	86	מגילת אנטיוכוס, פסוקים נא-נב.
82	שם, פסוקים לד-לו.	87	שם, פסוקים סא-סד.
83	שם, פסוקים לז-מ.	88	עיין לעיל, הערה 74.
84	שם, פסוק נב.		

89 ראה שם קא ע"ב-קי ע"ב. לדברי המהדיר הראשון 'בכ"י חסרים אחרי זה י"ב דפים שלימים אשר כללו בלי ספק את תור התרגום העברי הזה', חוואלזאהן (לעיל, הערה 74), עמ' 3.
90 לפי חשמונאים א, יג נתן אנטיוכוס למתייוונים 'רשות לנהוג כמנהג הגוים'. בתרגום הלטיני של הפסוק נאמר שהמלך dedit eis potestatem ut facerent iustitiam gentium. המתרגם העברי לא ירר למוכנו של הנוסח הלטיני וכתב: 'ויתן להם ממשלה לשפוט את הגוים'.

יהודה המכבי (המאה
הט"ז)

הסגנון העברי המעולה קרוב לזה של ספר 'יוסיפון' העברי, ונראה מאוד שצודק המהדיר הראשון בהשערותו שהתרגום נעשה באיטליה ושהמחבר 'יחי' בחברת החכמים אשר בקרבם יצא ספר יוסיפון המקורי. אין להטיל ספק בקשר הקיים בין התרגום העברי של ספר חשמונאים א שלנו לבין ספר 'יוסיפון'; השאלה היא רק מה טיבו של קשר זה. לפי כל הנראה תרגום עברי זה קדום מ'יוסיפון' ושימש אחד ממקורותיו. בעבר אף הבעתי את הדעה כי ייתכן שקודם כתיבת ספר 'יוסיפון' חיבר מחברו את התרגום העברי הזה,⁹¹ שחלקו כאמור הגיע אלינו. ליסיאס (Lysias) היווני נקרא בשני חיבורים עבריים אלה בשם ליסיאה, ומה שחשוב יותר, יהודה בן מתתיהו נקרא בהם יהודה מכביי (בשתי יו"דין).⁹² בתרגום העברי הקדום מסופר שכאשר מת מתתיהו אביו ויקם יהודה מכביי תחתיו ויעזרוהו אחיו וימשחו אותו במשחה תחת אביו למשוח מלחמה.

איך נוצרה ידיעה מעניינת זו? מסתבר שמי שחידש חידוש זה שיער כך מתוך סברה היסטורית. אולם יחד עם זאת אין שום ספק שהרעיון נולד מתוך גרסה בתרגום הלטיני של ספר חשמונאים א ג, ב-ג; שם כתוב בין השאר: *et adiuabant eum omnes fratres eius et universi qui se coniunxerant patri eius* (ויעזרוהו כל אחיו וכל אלה אשר הצטרפו לאביו). ברור שהמחבר גרס לא *coniunxerant* אלא *unxerant* (משחו).⁹³ והנה גם דברי 'יוסיפון' מכוססים על אותה גרסה.⁹⁴ הוא מוסר את סוף דברי מתתיהו האחרונים אל יהודה בנו כך: "תהיה לעם הזה לשר צבא ולמשוח מלחמה" ויוצא [מתתיהו] את קרן השמן וישפוך על ראשו וימשח אותו על המלחמה. ויריעו כל העם ויתקעו בשופר ויאמרו: יחי המשיח... ויקם תחתיו [תחת מתתיהו] יהודה בנו, הנקרא מכביי, ויעזרוהו אחיו וכל בית אביו וכל עדת חסידים עמו. כל מי שישווה את דברי המקור הלטיני לעומת התרגום העברי ודברי 'יוסיפון' ייווכח לדעת שדברי 'יוסיפון' כאן אינם אלא עיבוד נאה של לשון

91 עיין: פלוסר (לעיל, הערה 58), עמ' 132-133.

92 על צורה זו עיין בהערותי ליוסיפון פרק טז, שורה 56.

93 עיין בהערותי ליוסיפון פרק טז, שורה 61. יהודה מכונה 'משוח מלחמה'. גם שם, פרק יט, שורה 14.

94 יוסיפון פרק טז, שורה 61-פרק יז, שורה 2.

התרגום העברי הקדום של ספר חשמונאים א. 'יוסיפון' תלוי כאן אפוא בתרגום קדום, שכאמור נכתב אולי על-ידי מחבר 'יוסיפון' עצמו.⁹⁵

בתרגום העברי הקדום שלנו לא סופר על נס חנוכה, משום שהנס הזה מקומו לא יכירנו במקורו של התרגום, דהיינו בשני ספרי החשמונאים.⁹⁶ נס פך השמן לא נזכר גם ב'יוסיפון', בעיקר משום שהמחבר לא מצא את הנס במקורותיו הלטיניים. למרות זאת כאשר מספר מחבר 'יוסיפון' על חנוכת הבית בימי בית חשמונאי, הוא מנסה — אולי מתוך הכנה בלתי מדויקת של מקורו⁹⁷ — לעורר רושם שהדלקת האש היה בה משהו על-טבעי. 'יוסיפון' יודע לספר: 'ויבנו מזבח חדש ויתנו בשר הזבח ויערכו עצים ואש הקודש לא מצאו. ויקראו אל ה' ותצא אש מן האבן אשר על המזבח ויתנו עצים עליה. ותהי האש ההיא עד הגולה השלשית'.⁹⁸ מקורו של 'יוסיפון' היה כאמור בספר חשמונאים ב,⁹⁹ שם כתוב: 'הוציאו אש מאבנים משולהבות'¹⁰⁰ והקריבו קרבנות'. 'יוסיפון' תלוי כאן בדברי עצמו בפרק על אש הקודש בימי נחמיה.¹⁰¹ אם כן 'יוסיפון' סבר שמה שקרה בחנוכת הבית היה דומה למה שקרה בחנוכת הבית השני, ולא שילב בתוך סיפורו את נס פך השמן.

ספר יוסיפון' ותולדות בית חשמונאי

'יוסיפון' העברי, העוסק בתולדות בית שני, הוא בעל חשיבות מרכזית כמקור המידע של יהודי ימי-הביניים על ימי בית שני, ובתוכם על ימי בית חשמונאי,¹⁰² וזאת משום שמחבר 'יוסיפון' כתב את ספרו על סמך מקורות ראשוניים (בתרגום לטיני) מאותם הימים, ובהם כתבי יוסף בן-מתתיהו ושני ספרי החשמונאים.¹⁰³ מבחינה זו — וגם מבחינות אחרות — שייך התרגום העברי הקדום, שעליו ייחדנו את הדיבור, יחד עם ספר 'יוסיפון', לאותם החיבורים הרבים שבהם מסרו סופרים יהודים שידעו לטינית או יוונית לאחיהם ידיעות על העבר הרחוק בתולדות ישראל ואומות העולם; ספר 'יוסיפון' הוא החשוב, המכובד והמקיף ביותר בין החיבורים הללו. ברם התעניינותם הפעילה של המשכילים היהודים במקורות העבר היהודי הקלאסי, מובנת גם מתוך תולדות התרבות הכללית של ימי-הביניים. באותם הימים, החל במאה התשיעית לספירה, חוזרים גם חכמי הגויים אל המקורות העתיקים.¹⁰⁴ בדיקה נוספת של הספרות העברית של ימי-הביניים עשויה להראות כי בימי 'יוסיפון' ואחריו נשתנו גם פני הספרות העברית במידה רבה. הדבר נוגע לנו במישרין, משום

95 נביא עוד מקום המצביע כנראה על קשר ספרותי בין התרגום העברי הקדום של ספרי החשמונאים לבין 'יוסיפון'. והוא העיבוד של חשמונאים ב טו, ג. מדובר בבקשת היהודים אשר עם ניקנור שישמור על קדושת השבת. בתרגום העברי הקדום הם אומרים: 'תנה כבוד לה' אשר צוה לכבד את השבת ולשמרו', ואילו ב'יוסיפון' זו לשונם: 'תן כבוד לנותן השבת' (פרק כז, שורה 48).

96 באגרת חנוכה של יהודה בן מתתיהו, הנמצאת כראשית ספר חשמונאים ב, רומז מחברה לאש החנוכה על-ידי הסיפור על מציאת האש בימי נחמיה (שם א, יח-לג) ועל האש מן השמים בימי משה ושלמה המלך.

97 חשמונאים ב, י, ב. 99 ראה לעיל, הערה 97.

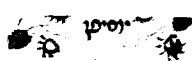
98 יוסיפון פרק יח, שורות 31-34. 100 de ignitis lapidibus igne concepto

101 'ויבנו את המזבח כמשפטו ויערכו עצים על המזבח ואת הבשר שמו על העצים, ואש הקודש לא מצאו. ויתפללו לפני ה'...' פרק ז, שורות 13-15.

102 עוד ב'קיצור שולחן ערוך' ממליצים על קריאת 'יוסיפון' בחנוכה. הפילוסוף היהודי המפורסם שלמה מימון (1753-1800) כתב בפרק ג של זכרונותיו שאחד הספרים ה'חילוניים' שהוא קרא בילדותו היה 'יוסיפון' (מלכד צמח דוד' רשכט יהודה').

103 'יוסיפון' מציין בבירור את המקורות בפרשה זו: 'ויתר דברי יהודה וגבורותיו ומלחמותיו הלא הם כתובים על ספר יוסף בן גוריון [הוא יוסף בן-מתתיהו] ועל ספר בני החשמונאים ועל ספר מלכי רומי', פרק כז, שורות 2-4 וכן שורות 30-33. 'ספר מלכי רומי' הוא הכרוניקה של הירונימוס.

104 פלוסר (לעיל, הערה 58), עמ' 153-154.

לכבוד מלכותך יי אלהינו
והתקבלי חתונה יתירה
מיוסר וחסד על הכל
במחשבת הלב והקול
הזהיר והנבון והנאמן

בְּיָמֵינוּ הָיָה
 וְהַטָּעוֹת הָיוּ
 הַטָּעוֹת הָיוּ
 לְהַטָּעוֹת הָיוּ
 אֲחֵי הַטָּעוֹת
 מִלְּפָנֶיךָ רַבִּי
 הַטָּעוֹת הָיוּ
 וְהַטָּעוֹת הָיוּ
 הַטָּעוֹת הָיוּ
 הַטָּעוֹת הָיוּ
 הַטָּעוֹת הָיוּ
 הַטָּעוֹת הָיוּ
 הַטָּעוֹת הָיוּ

אברהם אבינו: אברהם אבינו וצדקתו אברהם אבינו וצדקתו
 אברהם אבינו וצדקתו אברהם אבינו וצדקתו
 אברהם אבינו וצדקתו אברהם אבינו וצדקתו
 אברהם אבינו וצדקתו אברהם אבינו וצדקתו
 אברהם אבינו וצדקתו אברהם אבינו וצדקתו

**משמאל: יהודה
המכבי מימין: יהודית
והולופרנס (שלהי
המאה ה־1)**

שסלילת הדרך אל המקורות היהודיים הראשוניים והאותנטיים פתחה אז שלב חדש בהבנה נכונה יותר של ימי בית חשמונאי, וספר 'וסיפון' עצמו הפך בקרב הסופרים היהודים למקור עיקרי של מידע בדוק על קורות החשמונאים.

כפי שכבר נוכחנו לדעת, 'יוסיפון' מקדיש חלק נכבד של ספרו לימי בית חשמונאי ומלחמותיו. אף שהמחבר אינו יכול להיות כמובן חפשי לחלוטין ממגבלות זמנו, הוא ניגש אל מקורותיו מתוך הבנה נדירה כחוקר וכהיסטוריון. דוגמה מובהקת לשיקול דעתו הנכון של מחבר 'יוסיפון' היא קביעת זמנו של מות אנטיוכוס הרשע — לפי ספר חשמונאים ב. — לפני חנוכת הבית.¹⁰⁵ יחד עם זאת 'יוסיפון' לפעמים אינו נקי מסברות שאינן יכולות לעמוד בפני הביקורת. כך כאשר הוא מספר על מות אלעזר בימי גזרות אנטיוכוס, על סמך ספר חשמונאים ב,¹⁰⁶ הוא סובר שאותו אלעזר אינו אלא אלעזר הכהן שהיה מעורב במעשה תרגום השבעים. לכן הוא כותב שאלעזר זה 'הוא אלעזר אשר כתבנו למעלה אשר הלך למצרים בימי תלמי'.¹⁰⁷ קודם לכן, כאשר הוא מביא, על סמך יוסף בן-מתתיהו, את סיפור תרגום השבעים, הוא כותב: 'וישלח לו [לתלמי] הכהן את שבעים כהנים ואת אלעזר בראשם, הוא אלעזר אשר בוחן'.¹⁰⁸ בימי אנטיוכוס ונהרג על ה' אלהיו'.¹⁰⁹

דיון מפורט ומנומק באופיו של 'יוסיפון' ההיסטוריון והסופר, אפילו בדבריו על ימי

105 יוסיפון פרק יח. עיין: ד' פלוסר, "ירושלים בספרות הבית השני", ר' מס (עורך). ואם בגבורות, "ירושלים חשד", עמ' טו-יח. דיון מפורט בשאלה כרונולוגית זו ייכלל במאמרי שייצא לאור באוסף המאמרים לזכרו של מנחם שטרן.

106 יוסיפון פרק יד. וראה חשמונאים ב ו, יח-לא.

107 יוסיפון פרק יד, שורות 2-1.

על מליצה זו, המתארת את המוות על קידוש ה', עיין: יוסיפון, בהערתו לפרק יב, שורה 13. וכן פלוסר (לעיל, הערה 58), עמ' 113, הערה 340.

109 יוסיפון פרק יב, שורות 12-13.

109 יוסיפון פרק יב, שורות 12-13.

החשמונאים הראשונים, חורג ממסגרת דיונונו כאן. לעניינינו נוגעים רק כמה היבטים של השקפת עולמו של 'יוסיפון', משום שהם השפיעו על תפיסת ראשית ימי בית חשמונאי אצל היהודים בהמשך ימי-הביניים. כבר ראינו שבעניין חנוכת הבית בידי יהודה¹¹⁰ המחבר אמנם אינו מספר על הנס הידוע — וזאת משום שנס זה אינו בנמצא במקורות היסטוריים המקובלים עליו — אולם הוא מנסה להתחקות אחר נס הנרמז כביכול בספר חשמונאים ב. לפי מקור זה יודע 'יוסיפון' לספר על תופעות על-טבעיות בימי יהודה¹¹¹ מסתבר שתופעות אלה אינן נראות לו עיקר, ועם זאת הוא נהנה מבחינה סגנונית מתיאורן הציורי.

לעומת זאת חידור מחבר 'יוסיפון' גאוה לאומית, וברוח זמנו הוא מעריך גבורה, וגם זו שבקרב. וכך הוא אומר, בלשון פיוטית, על ראשית המרד: 'ונתחזקו כולם על דברי מתתיהו, ויאמרו איש אל רעהו: "לאהליך יהודה. עתה משול בארצך! מלך אנטיוכוס רב לך! חדה חרבך עם יהודה ושמור נפשך גוי מקדון!" ומהיום ההוא והלאה נפרק עול גוי מקדון מעל עם יהודה'.¹¹² וכאותה לשון נמלצת מדבר 'יוסיפון' על יהודה בן מתתיהו: 'ברוך זכרו בעם ישראל, יהי שלום על ערש צדקתו וברכה על מיטת קדושתו, כי לא חסך נפשו ממות בעבור ישראל עם ה'.'¹¹³

יהודה המכבי בדימוי של ימי-הביניים

בהתפעלותו מגבורת יהודה ואחיו בוודאי מגשים מחבר 'יוסיפון' את רוח תקופתו, היא תקופת האיברות של ימי-הביניים. גם אומות העולם לא רק העריצו אז את אלה שמתו בימי גזרות אנטיוכוס על קידוש אמונתם, אלא אף גבורתם המלחמתית של בני חשמונאי הפכה באירופה הנוצרית לסמל ולדוגמה; גישתו של 'יוסיפון' כלפי הגבורה מצביעה אפוא אף היא על קו משותף לישראל ולאומות העולם. דוגמה מובהקת לכך היא דיוקנו של יהודה המכבי בכתב-יד עברי משנת 1470 בערך, הוא כ"י רוטשילד 24 המפורסם, והבאנו ציור זה בראשית כרך א של 'יוסיפון'.¹¹⁴ אין כאן המקום לעמוד על השונה והמשותף בין השקפתם של היהודים לבין זו של הנוצרים בימי-הביניים בעניינים אלה. הרבה תלוי במורשתם התרבותית של אותם האנשים ובמצבם המדיני והחברתי. קידוש השם היה אז כמובן דבר אקטואלי מאוד אצל העם היהודי הנרדף והסובל, ולא כך היה אצל בני הדת הנוצרית השולטת. לעומת זאת נמנע בדרך כלל מן היהודים לבצע מעשי גבורה מלחמתיים, ולכן געגועיהם למעשי גבורה נשארו מטבע הדברים פחות ריאליסטיים מאשר אצל שכניהם הנוצרים. ואין לשכוח שהכנסייה מנתה את ספרי החשמונאים בין כתבי הקודש, ואילו היהודים הכירו אותם בעיקר בזכותו של ספר 'יוסיפון'. עקב מצב מיוחד זה התחילו לפרוץ בספרות היהודית, כבר ממגילת אנטיוכוס, אגדות דמיוניות על גבורת בני חשמונאי, וזרם האגדות הללו לא נסתם גם אחרי פרסום ספר 'יוסיפון'. אין זאת אומרת שהאומה היהודית, החל מתקופת התלמוד, השכיחה את גבורתם של המכבים, והפכה את זכרם כביכול לאגדות נסיות גרידא. ראינו שנס פך השמן המופלא לא תפס מקום רב אצל אותם היהודים, ומותר לומר שאגדה זו הפכה בספרות היהודית למוטיב משני לגמרי.

110 עיין לעיל, הערה 72.

111 עיין: 'יוסיפון' פרק יג, שורות 10-12; פרק יח, שורות 18-22; פרק כ, שורות 14-18; וכן פרק יא על הלידורוס.

112 'יוסיפון' פרק טז, שורות 11-14. עיין גם סברת המחבר לאותו פרק, שורות 22-24.

113 'יוסיפון' פרק יז, שורות 8-10.

114 ציור דיוקנו של יהודה בן מתתיהו נמצא בכ"י רוטשילד, דף קלט ע"א. הוא אינו מתייחס ל'יוסיפון' אלא לפיוט לחנוכה, הנמצא באותו עמוד.